

TÜRK ERMENİ ANLAŞMAZLIĞININ SİYASİ KÖKENLERİ, TEHCİR VE DÖNÜŞ ÜZERİNE YAKLAŞIMLAR

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
Türk Tarih Kurumu Ermeni Masası
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Tarihsel Süreç

Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkiler 9. asırda başlamıştır. 851-852 yıllarında Abbasi ordusunda komutan olan Boğa el-Kebir et-Türkî Ermenilerin çoğunluk olarak yaşadıkları toprakları hakimiyet altına almıştır. ¹ Böylece Müslüman dünyanın Ermeni yurduna hakim olma süreci de başlamıştır. Bu sıralarda yaşanan en ilginç gelişmelerden birisi, Abbasilerin Ermeni isyanlarını önlemek ve Bizans ile ilişkilerini bozmak için burada bir siyasi yapılanma meydana getirmesidir. Bu çerçevede Aşot bin Smbat 882 yılında kral ilan edilmiştir. Böylece Ermeniler uzun bir aradan sonra krallıklarını geri kazanmışlardır. Ancak bu krallığın siyasi ve idari bakımlardan valilikten farklı bir yanı olmamıştır. Ani merkez olduğu halde kendi kendilerini yöneten Ermenilerin siyasi geleceği Türk akıncıların bölgeye gelmesiyle değişmiştir. Çağrı Bey yönetiminde bölgeye yapılan akınlar sonrasında zayıflayan Ermeni yönetimi, Abbasi halifeliğinin içinde bulunduğu karışıklıklardan da yararlanarak Bizans'a yaklaşmış, 1021 yılında yönetim Bizans'a devredilmiş, 1045 yılında da Bizans İmparatoru IX. Konstantin Ani'yi ele geçirerek Aşot soyundan gelen kralların hakimiyetine son vermiştir.

Türk akınları Bizanslıların kontrolündeki Ani'ye artarak sürmüştür. 1064 yılında Sultan Alparslan Ani'yi ele geçirmiş, Ermenilerin Sivas ve çevresine göçleri hız kazanmıştır. Fakat 1071 Malazgirt zaferinden sonra gelen Türk hakimiyeti sonucu Ermeni yurdunun uç bölge olmaktan çıkması, Ermenileri rahatlatmıştır. Bu arada Bizans adına hareket eden Ermeni Vahram, Maraş ile bugünkü Adana arasındaki bölgede ele geçirdiği yerler sayesinde, bazı Ermenilerin bölgede tutunmasını sağlamıştır. I. Haçlı seferi

sonrasında ise bölgedeki Ermeniler bir krallık altında toplanmayı başarmışlardır.² Haçlılar, Moğollar ve Bizans'ın dolaylı yardımları sayesinde varlığını sürdüren bu krallık 1375 yılında Memlûklar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu arada Türk boylarının göçleri sonucu da eski Ermeniye bölgesinde nüfus dengeleri Türkler lehinde değişmiştir. Artık Ermeniler Selçuklu halklarından birisidirler.

Osmanlı İmparatorluğu ise Ermenilerin siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan kaderlerini değiştirmiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in daha Bursa'da iken Ermenilerle kurduğu dostluk, 1461 yılında Ermenilerin bir millet olarak tanınması ile daha da gelişmiştir. Bu yılda, Fatih Sultan Mehmet, Ermeni ileri gelenlerinden altı aile ile birlikte Yovakim'i İstanbul'a davet etmiş, ayrıca Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a sürerek, burada altı cemaatlik bir Ermeni toplumu meydana getirmiştir.³ Başlarına da millet başı olarak Yovakim'i tayin etmiştir. Ermeni dini liderlerinin Patrik unvanı alması ise muhtemelen Kanuni Sultan Süleyman zamanında olmuştur.⁴ Aynı tarihte gerçekleşen ilginç bir tarihi olay da, Kozan'daki Ermeni Patrikliğinin Eçmiazin'e taşınmasıdır.

Osmanlı milletlerinden birisi olarak Ermeniler çok huzurlu bir dönem yaşamışlar, İmparatorluğun büyümesinde her bakımdan önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Devlete bağlılık ve hizmetlerinden dolayı "millet-i sadıka" sıfatı ile ödüllendirilmişlerdir. Nitekim 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan Helmut von Moltke İstanbul'da Ermeni seraskeri Husrev Paşa'nın Ermeni tercümanı Mardiraki ve ailesinden "*Bu Ermenilere, hakikatte, Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşılık bunlar Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hıristiyan olarak, tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilemez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer tarafını kapatır*" der.⁵ Pek çok gözlemci ve seyyah Ermenilerin Türkçe'den başka dil bilmediklerini kaydetmişlerdir. Amerikan misyonerleri de aynı nedenle mezhep değiştirttikleri Ermenilere bile Türkçe olarak ayin yapmak zorunda kalmışlardır.

Türkler ile kaynaşmaları ve geliştirdikleri bu dostluk sayesinde Ermeniler Osmanlı devletinde önemli görevler üstlenmişlerdir.⁶ Osmanlı arşiv belgeleri Ermenilerin tercüman, vergi toplayıcısı, mimar, zanaatkar, hazinadar ve hatta bakan olarak her türlü göreve ön yargısız olarak tayin edildiklerini göstermektedir. Böylece pek çok aristokrat Ermeni ailesi ortaya çıkmıştır. Kuyumcu olan Düzyan ailesi, mimar olan Balyan ailesi⁷,

tekstilci Bezciyan ailesi, ressam Manus ailesi, mühendis ve diplomat çıkararak Dadyan ailesi akla ilk gelenlerdir. Ayrıca özellikle Tanzimat sonrasında pek çok Ermeni de bakanlık seviyesine kadar yükselerek Osmanlı İmparatorluğunu dış ülkelerde temsil etmişlerdir.⁸ Bunlardan G. Noradonkyan Dışişleri bakanı olarak ünlenmiştir. Dahası Osmanlı sultanları sağlık ve geleceklerini Ermeni doktorlara emanet etmekten de çekinmemişlerdir. Nitekim Bogos (1744-1814), Manuel (1775-1858) ve Pavlaki (1806-1887) gibi bazı Ermeniler saray hekimliği yapmışlardır.⁹

Ermenilerin Türk komşuları ve yönetimi ile ilişkilerinin gerginleşmesi, 1789 sonrası yayılan milliyetçilik hareketleri sonrasındır. Bu hareketlerin örgütlenmesi ve dış desteğe sahip olmasında ise misyoner kuruluşlar büyük rol oynamışlardır. Osmanlı devletinin Ermenileri bir millet çatısı altında toplama gayretlerine rağmen özellikle Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren emellerine ulaşmışlar ve az sayıda Ermeninin Protestanlığı seçmesine rağmen 1850’de İngiltere hükümetinin desteğini de alarak bir Protestan Ermeni milleti kurulması için ferman almışlardır. Böylece büyük çoğunluğu Gregoryen Ortodoks ve az sayıda Katolik Ermeni cemaatlerine, Protestanlar da katılmışlardır. Avusturya, İtalya ve Fransa’nın Katolik Ermenileri, Rusya’nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından itibaren Ortodoks Ermenileri ve İngiltere ve Amerika’nın Protestan Ermenilerini himaye altına almaları, Osmanlı millet sisteminin hassas dengelerini bozmuştur. Kendi ülkelerinde etnik, kültürel ve dinsel ayrımcılığa alışkın olan bu misyoner kuruluşlar ve temsilcileri, ne yazık ki Osmanlı coğrafyasına da, günümüzün moda tabiriyle “öteki” anlayışını taşımışlardır. Ermenilere aşılana bu yeni bakış, kısa zaman içerisinde hem farklı mezheplerdeki Ermenileri birbirlerinden uzaklaştırmış, hem de Müslümanlarla çatışmalarına uygun ortam hazırlamıştır. 1878 öncesi Ermeni örgütlenmesinin genelde dış merkezlerden yönlendirilmesi sonucu, bin yıllık barış bozulmaya yüz tutmuştur.

Barışa Son Veren Barış: Berlin Antlaşması (1878)

Bin yıllık Türk-Ermeni dostluğunun bozulmasında en önemli aktör, şüphesiz Rusya’dır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ermeniler üzerinde etki kurmak için kapıyı aralayan Rusya, 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı’ya ihanet eden Ermenilerin bir kısmını ordusuna alarak doğu Anadolu’da doğal müttefikini bulmuştur.

İran ile yaptığı 1826-1828 savaşlarını kazanarak Revan ve Nahçıvan hanlıklarını “Ermeni vilayeti” adıyla birleştiren Rusya, Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ermenilerin yardımıyla elde ettiği Erzurum’u da içine alan bir Ermenistan bölgesini gerçekleştirilebilir bir projeye dönüştürmüştür. 1816 yılında Moskova’da kurulan Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü kimlikleri büyük ölçüde erozyona uğrayan Ermenilere eski ulusal bilinçlerini aşılama faaliyetlerini yoğunlaştırarak, Rusya’nın emellerine hizmet etti. Az önce sözünü ettiğimiz Protestan misyoner faaliyetleri de başka bir koldan ve fakat farklı bir amaçla çalışarak Rusya’nın işini kolaylaştırdı. Çünkü bütün bu faaliyetler karşısında Türk halkı ile Ermeni halkı arasında gelişen işbirliği ve dostluk köprüleri incelmeye başladı. Rusya ve kiliselerin amaçları doğrultusunda çalışan Kara Haç Cemiyeti (1878), Pashtpan Haireniats (Anavatan Savunucuları) (1881), İhtilalci Amerikan Partisi (1885), İhtilalci Hınçak Partisi (1887), Ermeni İhtilal Federasyonu (Taşnaksutyun) (1890) gibi dernekler ve örgütler incelen köprüyü nihayet dinamitledi. Çünkü bu derneklerin ortak amacı devrimci çeteler kurmak, halkı silahlandırmak, isyana teşvik etmek ve son hedef olan bağımsızlık önündeki engelleri aşamalı olarak kaldırmaktı.

Bu amaçlara uluslararası destek kesin olarak önce Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması ile geldi. Daha önce Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya Osmanlı Hıristiyanlarını himaye hakkı elde etmişlerdi. Ancak ıslahat uygulamalarının denetlenmesi ve savsaklama durumunda yaptırım yapılması konusunda gerçek koz Yeşilköy ve Berlin Antlaşmalarıyla verildi. Berlin Antlaşmasının meşhur 61. maddesi Rusya ile imzalanan Yeşilköy antlaşmasından farklı olarak Rusya yanında diğer batılı devletleri de taraf ve/veya gözlemci konumuna sokuyordu. Bu madde, esas olarak Ermenilerin bulunduğu eyaletlerde yerel gereksinimlere göre gecikmeksizin reform yapılması koşulunu getiriyordu. Ayrıca Osmanlı yaptığı reformlar hakkında ara sıra antlaşmaya imza koyan devletlere bilgi verecekti. Dahası bu devletler alınacak önlemlerin ve reformların uygulanmasına “*nezaret*” edeceklerdi. Maddeye öyle satırlar yazılmıştı ki, sanki batılı devletler ıslahatların çoğunluğu Ermeni olmayan halk üzerinde büyük tepki uyandıracığını tahmin ediyorlardı. Mesela 61. maddede açıkça, alınacak önlemlerle Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini sağlamayı Babıali üzerine alır denilmekteydi.¹⁰

Ermeni Patrikhanesi, bu maddenin kendileri için bir “altın madeni” olduğunu ve bu madenin kazandırdıkları ile “Ermeni Devleti”nin temellerini atmanın olanaklı olduğunu

düşünüyordu.¹¹ Nitekim öyle de oldu. Berlin Antlaşmasının 61. maddesini Osmanlılara karşı müdahale aracı olarak kullanan başta İngiltere olmak üzere Avrupalı güçler, dayatmalara başladılar. İngiltere daha 1878 yılında reformların kendi hazırladığı proje doğrultusunda yapılması için Osmanlı hükümetine baskı yaptı. Halbuki Osmanlı Hükümetinin maddi olanakları bu tür büyük bir ıslahat için yeterli değildi. Durum İngiltere'ye bildirilince aldığı karşılık, tonu gittikçe sertleşen notalar oldu. İngiltere'nin ıslahatların gecikmesini bahane etmekteki amacı da kısa sürede ortaya çıktı: İstanbul'un Rusya'nın tehditlerinden kurtarılacağı ve karşılığında kiraladığı Kıbrıs. Bu geçici statü aslında İngiltere'nin son hedefi değildi. Bu yüzden Osmanlı hükümetinin samimi yanıtları İngiltere tarafından doğru okunmuyordu. Üstelik aslına bakarsanız, Osmanlı Hükümeti İngiltere'nin ıslahat isteklerinin bazılarını yerine getirmişti. Ancak İngiltere'yi tatmin ve teskin etmek olanaksızdı.¹² Öte yandan İngiltere'nin talep ettiği tüm ıslahat projesini kabul etmek ve uygulamaya koymak da olanaksızdı. Bu konu üzerinde araştırmalarıyla tanınan Ali Karaca'nın ana hatlarını açıkladığı İngiliz projesine göre açıkça tamamen özerk bir bölge öngörülüyordu.¹³ Durumu iyi analiz eden II. Abdülhamit, İngiltere'nin bütün ısrarlarına ve sert notalarına rağmen bölgeye genel bir vali atanmasına karşı çıkararak, adeta her şeyin farkında olduğunu haykırıyordu. Nitekim 1914 yılında yaşananlara bakıldığında, Dr. Karaca'nın da haklı olarak ifade ettiği gibi, reform projesi aslında siyasi amaçlı bir proje idi ve örtülü işgal için bir araç olarak görülüyordu.¹⁴

Öte yandan İngiltere'nin "Ermeni reformuna" sıkı sıkıya sarılması önce Avusturya ve Almanya'yı daha sonra da konunun esas sahibi Rusya'yı kuşkulandırmakta gecikmedi. İngiltere'nin özerkleşmesine yardımcı olacağı bir Ermenistan'ın hiç bir şekilde çıkarlarına olmadığını düşünen Rusya desteğini bir süre için tamamen çekecekti. Fakat Hindistan ticaret yolunun güvenliği ve Rusya'nın daha fazla güneye sarkmasının önüne set çekmek isteyen İngiltere hedefinden hiç şaşmadı. Protestan dayanışmasını artırarak bölgede zaten faal olan Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlerini harekete geçirdi. Misyonerler pro-Hıristiyan ve fakat katı bir anti-Müslüman zümresiydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki din serbestliği sonuna kadar kullanarak ülkede yüzlerce okul ve kilise açmış ve daha çok da Ermeni çocukları devşirmişlerdi. Amerikalı bir gazeteci olup 1922 yılında Türkiye'ye gelen Clair Price misyonerlerin Ermenilere yaklaşımını özetle şu şekilde açıklıyor:

Türkiye'deki dini-siyasi cemaat sistemi sayesinde Amerikan misyonerlerinin buradaki çalışmaları, kurucularının asla öngöremeyeceği bir yönde gelişti. Çalışmalarının ilk dönemlerinde, misyonerler Müslümanların dinlerini değiştirmeyeceklerini keşfettiler ve

Müslümanlar üzerindeki faaliyetlerinden vazgeçerek, çalışmalarını tamamen Hıristiyan cemaatlerine, özellikle de Ortodoks Ermeni milleti üzerine odaklandılar. Bu gruptan derhal olumlu tepki aldılar, ama olumlu tepkinin kaynağı dini olmaktan çok siyasi nedenlere dayanıyordu. Ermenilerin düşüncesine göre, misyonerler Sultanın otorite ve gücünden daha büyük bir gücü temsil eden yabancılardı. Kapitülasyonlar sayesinde de diplomatik ayrıcalıklara sahiptiler. Halbuki kendi ruhbanları kendileri gibi Osmanlı tebaası idiler.¹⁵

Burada Clair Price açıkça misyonerlerin bağımsız bir Ermenistan hayali kuran milliyetçilerin tuzağına düştüğünü ve bu milliyetçilerin bilinçli olarak onların sahip olduğu diplomatik dokunulmazlığı kullandıklarını söylemektedir. Nitekim 1890 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen siyasi eylemlerin büyük bir çoğunluğunu Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeni militanlar gerçekleştirmiştir.¹⁶ Bu ayrı bir çalışma konusu olduğundan dolayı burada sadece tespit ile yetinerek, Clair Price'ın misyonerler ile Ermeniler arasındaki bağ hakkında yazdıklarını okumaya devam edelim:

Sonuçta, Türkiye'ye Müslümanlar arasında Hıristiyanlığı yaymak gibi tamamen dini bir amaçla gelmiş olan misyonerler, tam anlamıyla kendilerini Hıristiyanlar ama özellikle Ermeniler arasında siyasi ve dini içerikli bir oluşumun içinde buldular. Sonunda Ermeni siyasi programı Osmanlı İmparatorluğu topraklarından ikinci bir Bulgaristan kesip çıkarma projesine dönüşünce, misyonerler genellikle Ermenilere bağlı olarak hareket ettiler. Onların sadece bir kaç gelişmelerin politik bir hal aldığı farkına vararak kendilerini siyasi oluşumun dışına çekebildi ve tamamen eğitim amaçlı okullar kurmaya yöneltti. Bunların bugün bilinen en ünlüleri Robert Kolej ve İstanbul Kız Kolejidir. Bu kolejlere hem İstanbul hem de Anadolu'da Müslüman ve Hıristiyanlar davet edildi, fakat günlük dini vecibeler Hıristiyanlık dinine göre yerine getirildiği için doğal olarak öğrenciler daha çok Hıristiyan cemaatlerden geliyordu.¹⁷

Amerikalı gazeteci Clair Price'ın bu makalesinde açıkça belirttiği gibi misyonerlerin çoğu 1915'e kadar geçen sürede bir parçası oldukları Ermeni siyasi hedeflerine hizmet etme yolunu seçmişlerdi. Üstelik Osmanlı topraklarındaki dinler arası hoşgörü ortamını da yaydıkları mutaassıp fikirlerle törpülemişlerdi.¹⁸ Sasun olayı artık bir tarihi olay idi. Bu olaya sebep olanları dini, etnik ve politik bakımdan hiç sorgulamasak bile, artık herkes tarafından anlaşılan bir gerçek vardı ki bin yıllık Türk-Ermeni barışı artık söz konusu değildi. Ermeni örgütler bir yandan kendi dindaşlarını örgüt içine çekmek için yıldırma

eylemleri yaparken, diğerk taraftan Ermeni-Türk dostluğunu yıkmak için Müslüman halka karşı katliamlar yapacaktır. Sasun isyanı 1894 gibi erken bir tarihte yapılan ilk ve başarılı denemedir.¹⁹ Bunu daha ciddi olan Van isyanı izlemiştir. Bu isyan hem batılı devletlerin ve kamuoyunun dikkatini Osmanlı Ermenileri üzerine çekmiş, hem de Müslüman ve Hıristiyanlar arasında ekilen nefret tohumlarının yeşermesini sağlamıştır. Nitekim bu isyanın hemen ertesinde Van civarında halklar arasında çatışmalar artmıştır. İsyanın hem Türkler ve Ermeniler arasında nefreti körüklemesi hem de yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı kurmalarına vesile olması terör örgütlerinin ellerini gururla ovuşturmalarına yol açmıştır. Hınçak ve Taşnak örgütleri bu başarıdan (!) sonra daha fazla eyleme yönelmekte tereddüt etmemişlerdir. Kuşkusuz 26 Ağustos 1896 günü gerçekleştirilen Osmanlı Bankası baskını dış baskıları artırmaya yönelik olarak planlanmış ve oldukça başarılı olmuştur. Sasun’da ikinci isyan ile Zeytun, Adana ve diğerk bölgelerdeki isyanlar Birinci Dünya Savaşı öncesi Türk-Ermeni halklarını birbirine karşı kin duyurmayı amaçlamış ve kısmen başarılı olmuştur. II. Abdülhamit’in İslam birliği siyaseti de, diplomasi açısından İngiltere’nin dış politikasına bir meydan okuma olarak anlaşılması bir tarafa, Ermeni örgütler ve misyonerler tarafından Hıristiyan Osmanlı uyrukların ülkedeki geleceği için bir tehdit olarak sunulmuştur. O halde hem batılı güçler hem de bağımsız Ermenistan’ın gerçekleştirilmesi için Sultan II. Abdülhamit alaşağı edilmeli ve Meşrutiyet rejimi kurularak bastırılan ayrılıkçı düşüncelerin kendilerini siyasi olarak duyurmalarının yolu açılmalıydı.

“Ey Amerika’yı Mekan Tutan hürriyet, Unutma Ağrı Dağını”²⁰

Osmanlı Ermenileri II. Abdülhamit’ten kurtulma hedeflerine 21 Temmuz 1905 günü düzenledikleri suikast ile ulaşamayınca,²¹ bu emellerini İttihat ve Terakki Partisi içerisinde yer alarak gerçekleştirmişlerdir. 1908 yılında Meşrutiyeti ilan edilmeye zorlanan II. Abdülhamit, bir yıl sonra gerçekleştirilen ve 31 Mart vakası olarak bilinen bir darbe ile tahttan uzaklaştırıldı. Prof. Bayram Kodaman’a göre 1908 yılı ve Meşrutiyet Ermenilerin eylem planlarında radikal değişikliklere gitmelerine sebep oldu. Meşrutiyetin ilanı belki Osmanlı vatandaşlarının tümü için bir hürriyet dönemin başlangıcıydı. Ama Ermeni örgütleri Müslüman bir devletin uyruğu olarak bir hürriyet yaşamaktan aslında çoktan vazgeçmişlerdi. Bunu İttihat ve Terakki’nin Türkçü kanadı belki o zamanlar idrak

edememiş olabilirdi. Ama daha 1893 yılında Philadelphia’da 8. Episcopal Savior Church’da Ermeniler tarafından yapılan toplantıda Hınçaklar “bağımsızlık” andı içiyorlardı.²² Yine aynı yıl Amerika’da, New York’ta Ermenice yayınlanan HAİK adlı gazetede yazan şu satırlar da Hınçakların niyetlerini açıklıkla beyan ediyordu: “(...)Gerekirse Milletin yarısının kurtulması için diğer yarısını kaybedebilmeliyiz.” Bu gazetenin 288. Sayfasında da şunlar yazıyordu: “Tecrübeler göstermiştir ki bir milletin siyasi olarak kurulması, diplomasi yoluyla gerçekleşemez. Bu siyasi hedefi gerçekleştirmek için daha olumlu ve enerjik araçlar gerekir. Bu araçlar ateş ve kılıçtır ki bunlar da asker ve para gerektirir. Bunları sağlaması gereken de millettir.”²³

İşte bu strateji Meşrutiyetin ilanına kadar belirleyici olmuştur. Ancak Prof. Kodaman’ın işaret ettiği gibi Meşrutiyet rejimin sağladığı hürriyet Ermenilerin Adana ve yöresi başta olmak üzere silahlanması, Ermeni birliğini sağlamak için propagandalarını yoğunlaştırması ve Türklerle aralarında düşmanlık yaratacak tanıtma faaliyetlerinin yapılması için uygun bir ortam sağlamıştır.²⁴ 1909 Adana isyanı ülkede yakılan hürriyet ateşinin Ermeniler tarafından Ağrı etrafında millet olarak yer alma bilincinin aşılması için kullanılmasından başka bir şey değildir.

İttihat ve Terakkinin hürriyet sarhoşluğu içinde olduğu sıralarda, başta Ermeniler olmak üzere ülkeden kopmak isteyen milletler bu özgürlük ortamını siyasi bağımsızlıkları için ustaca kullanmışlardır. Ermeni komiteleri de hürriyet ortamından yararlanarak bu dönemde örgüt merkezlerini güçlendirmişler, halkı silahlandırmışlar ve toplu savunma önlemleri geliştirmişlerdir. Trablusgarp ve Balkan savaşlarının Osmanlı İmparatorluğunu iyice zayıflatması da planlarını kolaylaştırmıştı. Fakat değişen dengeler de, Rusların dikkatlerini tekrar Ermeniler üzerine çekmişti. Almanya’nın Osmanlı İmparatorluğunda nüfuz kazanması karşısında, Rusya’nın desteğine gereksinim duyan İngiltere, Doğu Anadolu Ermenilerinin tekrar Rusya ile yakınlaşmasına yeşil ışık yakmıştır. Rusya da 1890’larda bıraktığı yerden Ermeni reform projesini uluslararası arenada gündeme getirmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı kurma siyasetine yeniden başlamıştır. İktidardaki İttihat ve Terakki Partisi ise Ermenilerin bağımsızlık hedeflerini törpüleyecekleri ve dış müdahaleleri durdurabileceği düşüncesiyle reformları kendi inisiyatifleri ile uygulama kararı alacaktır.

Islahattan murad, bir “Ermeni Yurdu” yaratmak olunca

26 Mart 1913 ve 24 Nisan 1913 tarihlerinde çıkarılan iki ayrı kanun ile hükümet, doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde yerel yönetimi güçlendirmeyi amaçlayacaktır. Ancak yapılacak ıslahatlara meşruiyet kazandırmak amacıyla İngiltere'den uzman istenmesi, Berlin Antlaşmasına taraf olan hemen bütün güçlerin tepkisini çekecektir. Öncelikle Rusya, İngiltere'nin uzman göndermesine karşı çıkacak ve doğu Anadolu'daki reformların kendilerinin de gözlemci olacağı genel bir ıslahata dönüştürülmesini isteyecektir. Uzlaşma arayışları çerçevesinde İstanbul'da Avusturya elçisinin evinde Rusya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın katılımıyla yapılan elçiler buluşması sonuçsuz kalmıştır. Fakat İngiltere, Almanya ve İtalya'nın Osmanlı hükümetinin reform planına yeşil ışık yakması, kendi tezlerini kabul ettirmeye çalışan Rusya'yı Almanya ile anlaşmaya zorlamıştır.²⁵ Nihayet Almanya'nın da Rusya'yı desteklemesi üzerine Osmanlı Hükümeti üzerinde dış baskılar artmış, ıslahat planına damgasını Rusya vurmuştur. Nitekim Eylül 1913 ile Şubat 1914 tarihleri arasında Rus ve Osmanlı temsilcileri arasında yapılan görüşmeler, 8 Şubat 1914 tarihinde Sait Halim Paşa ile Rus maslahatgüzarı Gülkeviç arasında kararlaştırılan ıslahat projesi ile son bulmuştur. Bu arada Talat Paşa'nın Rusya'yı devre dışı bırakarak reformları kendi içinde yapmak üzere Türk Ermenileri ile yaptığı görüşmeler de sonuçsuz kalınca başka çare de kalmamıştır.²⁶

Ancak her neresinden bakılırsa bakılınsın bu anlaşma Rusların ve onun destekçileri olan batılı güçlerin maksatlarının ıslahat olmadığını gösterir niteliktedir. Kanaatimce bu ıslahat planı adeta Ermenilere bir yurt hazırlamaktadır.²⁷ Tarafların büyük devletlere nota şeklinde gönderdiği ve Yeniköy Antlaşması olarak da bilinen bu antlaşma (ya da orijinal adıyla itilafname), uygulandığı takdirde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum, Sivas, Trabzon, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'ın Osmanlı egemenliğinden çıkmasını çok kolaylaştırmaktadır. Çünkü bu İtilâfnamenin birinci paragrafına göre, bu illerin yönetimi adeta iki yabancı genel müfettişin başkanlığı altına bırakılmaktadır.²⁸ Bu müfettişler beş yıl süre ile bölgelerindeki "adlî ve idarî işlerle polis ve jandarmayı" teftiş edeceklerdir. İstedikleri zaman emirlerine askerî birlikler verilebilecektir. Bölgelerindeki memurları görevden alma ve cezalandırma yetkileri olacak, rütbeli memurların tayin edilmesi bir nevî onların talebi ile gerçekleşecektir. Kısaca bu müfettişler bölgelerinde

adalet, güvenlik ve idarî işlerde çok büyük yetkilerle donatılmış olarak görev yapacaklardır.

Belki de bunlar kadar önemli bir maddeye göre de “Kanunlar, kararlar ve resmî tebligat, her mıntıkada mahalli lisan üzerine neşrolunacaktır.” Bu madde ile Ermeniler açıkça kendi dillerinde resmi yazışma hakkı elde etmektedirler. İdari meclislerde ve memur kadrolarında yarı yarıya temsil hakkı elde edecekler, polis ve jandarma kadroları boşaldığında eşit derecede alınacaklardır.

I. Dünya savaşı arifesinde Ermeni sorunu hakkında bir değerlendirme makalesi yayınlayan Roderic Davison, bu anlaşmayı Rusların bir zaferi olarak yorumladıktan sonra bütün tarafları belli bir ölçüde tatmin eden bir uzlaşma metni olduğunu söylemektedir. Ancak ilginç bir şekilde, itilâfnamenin Osmanlı İmparatorluğu’nu bölünme tehlikesinden kurtardığını belirtmektedir.²⁹ Rodison’un bu yorumuna katılmak mümkün değildir. İslahatların yapılmasının Ermenileri yarım asırlık ideallerinden vazgeçireceğini ve Müslüman Osmanlı toplumuyla barışık yaşamasını sağlayacak bir ortam yaratacağını düşünmek, yukarıda yaptığımız değerlendirmeler ışığında, çok fazla iyimserlik olur kanaatindeyiz. Nitekim anlaşmada imzası olan Rus Maslahatgüzarı Gülkeviç’in ifadesiyle, bu itilâfname “*Bulgar Eksarhlığını ihdas eden, Bulgar kavmini Rum vesayetinden kurtaran 1780 fermanyla*” karşılaştırılabilir. Artık Rusya, Ermenilerin hamiliğini uluslar arası arena da tekrar temsil etme noktasına gelmiştir.³⁰ Kurulacak bağımsız Ermenistan’ın ordusunu bile Rusya hazırlamıştır. 1914 yılında Ruslar tarafından kurulan dört ve 1915’te kurulan beş büyük Ermeni gönüllü birliği bunun en önemli kanıtıdır. Dahası ne Rusya’nın ne de Ermenilerin ıslahat ile yetinmeyeceğinin de göstergesidir. Dahası bu birlikler Ermenilerin savaşta kimin yanında olduğunu da açıklıyordu. Zaten bu birliklerde kimi asker kaçağı kimi tanınmış kişiler olan Osmanlı Ermenileri de vardır. Son olarak da birliklerden birinin komutanı Osmanlı Parlamentosunun eski bir Ermeni üyesidir.³¹

Buna paralel olarak gelişen hemen bütün yorumlara göre, İttihat ve Terakki iktidarının ileri gelenleri, bu itilâfnameyi Ermenilerin bağımsızlık adımı atmasının ilk adımı ve Osmanlı Ermenilerini devletten koparan sürecin başı olarak görüyorlardı. Bu yüzden itilâfnamenin uygulanmasını olanaksız hale getirmek için önlemler düşünüyorlardı.³² Tam da o sıralarda I. Dünya savaşının patlak vermesi ve savaş bölgelerinde oturmakta olan Ermenilerin düşmanla işbirliği içerisinde hareket etmeleri, onlara tarihi bir fırsat sundu. Ermeniler hassas bölgelerden uzaklaştırılacaklardı.³³ İttihad

ve Terakki Partisinin bu niyetini Cemal Paşa da yazdığı hatıratında samimiyetle doğrulamakta ve “*Kapitülasyonları ve cebel-i Lübnan imtiyazatını ref itmek ahas amalimiz olduğu gibi son zamanda Rusya'nın cebr ve tezyiki eseri olarak kabul ettiğimiz şarki Anadolu ıslahatına ait itilafnameyi de yırtmak istiyorduk*” demektedir.³⁴

En yetkili ağızdan çıkan bu sözler, aynı zamanda durumun ciddiyetini ve ülkenin parçalanma ile karşı karşıya olduğunun da bir göstergesiydi. Ermenilerin daha I. Dünya savaşı başlamadan Rusya tarafına geçmesi ve 30 Ağustos 1914 tarihinde Zeytun'dan başlattıkları isyanları Maraş, Kayseri, Van, Bitlis, Talori, Muş ve Erzurum ile sürdürmeleri radikal önlemler alınmasını gerektirdi. Hiçbir ülke cephede savaşa girerken arkasında düşmanın müttefikini bırakamaz. Dolayısıyla savaş bölgelerinden Ermenilerin çıkarılması çok gerekli bir askeri önlemdi. Üstelik bu önlemin daha fazla geciktirilmemesi gerektiği, Ermenilerin Çanakkale'ye İtilaf devletlerinin demir attığı tarihlerde çıkardıkları isyanlar ve 15 Nisan 1915 günü Van'da memur ve jandarmaları öldürmeleriyle daha açık bir şekilde anlaşıldı. 16/17 Mayıs'ta Van'ın Ruslara Ermeni öncülerini tarafından teslim edilmesi zorunlu göçün Osmanlı terminolojisi ile “*bir dakika fevt*” edilmeden gerçekleştirilmesini gerektirdi. Elbette öncelik komite üyelerinin toplanmasına verildi ve 24 Nisan 1915 günü İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerindeki erkek Ermeniler tutuklanıp, gözetim altına alınmaya başlandı.³⁵

Bir Zorunlu Göçün Hikayesi

Ermenilerin I. Dünya Savaşına girerken Talat Paşanın tüm iyi niyetli çabalarına rağmen Rusya ile ittifak yapmaları artık ıslahat planlarının tamamen askıya alınmasını zorunlu kıldı. Daha başka bir zorunluluk ise savaşın hemen başlarında ortaya çıktı. Enver Paşa'nın İçişleri Bakanı Talat Paşa'ya yazdığı bir telgrafa göre, Ruslar 20 Nisan 1915 tarihinde kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan adeta sürüyorlardı. Bu nedenle, hem misilleme yapmak hem de isyancıları dağıtmak için Ermenileri ve ailelerini ya Rus topraklarına sürmek ya da Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gerekti.³⁶ Enver Paşa yazdığı bu yazıda seçimi Talat Paşa'ya bıraktığını belirtmekle birlikte, kendi tercihini “*(...) bir sakınca yoksa asilerin (isyancıların) ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslam halkı yerleştirmeyi yeğlerim*” demiştir.³⁷

Bu yazı üzerine, durumun ivedi olduğuna karar veren Talat Paşa, Bakanlar Kurulundan (*Meclis-i Vükelâ*) karar almayı beklemeden bu işle ilgilenmeyi ve sorumluluğu üzerine almayı gerekli gördü. Bu itibarla, öncelikle Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmasını emretti. Bu konuda, 9 Mayıs 1915 (26 Nisan 1331) tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey ve Van Valisi Cevdet Bey'e gönderdiği iki ayrı şifreli emirle, özetle, Van ve Bitlis illerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığını, sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere bilgi verildiğini, Erzurum'un güneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dahil edileceklerini bildirdi. Ayrıca valilerden birbirleriyle işbirliği yaparak kararı derhal uygulamaları istendi.³⁸

İşte bu emirlerle Ermenilerin kaderini değiştiren zorunlu göç uygulaması başlamış oldu. Ancak bu zorunlu göçün şimdiye kadar anlatılan hikayesi, pek çok efsane içermektedir. Öncelikle bilinmesi gereken şudur ki geçici zorunlu göç kanunu bir etnik temizlik değildir. Toplu bir imha planını da amaçlamamaktadır. Şu nedenle ki, bu kanun her şeyden önce savaş alanı dışındaki çok fazla sayıda Ermeni'yi göç ettirmemektedir. Ayrıca başlangıçta geçici zorunlu göç kanunu uygulamasının kapsamına Katolik ve Protestan Ermeniler³⁹ ile savaş bölgesi dışındaki Ermenilerin katılmadığı bilinmektedir. Diğer muafklar da şu şekilde özetlenebilir: Diplomatik dokunulmazlığı olan Ermeniler, asker, subay ve sihiye subayları ve aileleri⁴⁰, Ermeni mebus ve aileleri,⁴¹ bazı meslek sahipleri ile tüccarlar ve⁴² zanaatkarlar.⁴³ Yine devlet adına üretim yapan Ermeni işçiler, reji idaresi çalışanları, Duyun-u Umumiye memurları, öğretmen ve aileleri, hastalar ve görme özürlüleri,⁴⁴ kadın (*aceze-i nisvan*),⁴⁵ çocuk ve yetimler⁴⁶. Ayrıca Trakya, Batı Anadolu, İzmit, Konya, Bursa ve Kayseri gibi pek çok yerde herhangi bir komite üyesi olduğu tespit edilmeyen Gregoryen Ermeniler de zorunlu göç ettirilecekler arasında yer almamıştır.

Bu kanunla ilgili ikinci önemli husus ise şudur. Bakanlar kurulu kararı çerçevesinde tehcir kararı alınmasından yaklaşık on gün sonra, 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan bir talimatname ile kararda sözü edildiği şekilde *Emlâk-ı Metruke Komisyonu* (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kurulmuştur. Basit bir şekilde ifade edecek olursak, bu komisyon, zorunlu göç ettirilen Ermenilerin geride kalan mallarını kayıt edecek veya satılanların bedellerini döndüklerinde Ermenilere verilmek üzere mal sandıklarına teslim edecektir. Meclisin söz konusu kararına göre komisyonda bir başkan ile iki resmi görevli

bulunacaktır. Bu görevlilerden birisi İçişleri Bakanlığından diğeri ise Maliye Bakanlığı tarafından görevlendirilecektir.⁴⁷

Üçüncüsü Mayıs 1915 sonlarında başlamış ve Ekim 1916'de son bulmuş olan zorunlu göç ettirme sırasında kabilelerinin yolculuklarını kolaylaştırmak için gerekli bütün önlemleri almaya çalışmıştır. Yola çıkmadan önce Ermenilere ortalama 15 gün süre verilmiştir. Gerek güvenlik gerekse yiyecek ve barınma sağlanması konusunda alınan tedbirlerin koordinasyonu valilikler ve İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (İAMM) aracılığı ile yapmıştır. Talat Paşa'nın 28 Ağustos 1915 tarihli talimatnamede⁴⁸ yaya olarak yola çıkan Ermenilerin en yakın demiryoluna götürölmeleri, bakacak kimsesi olmayan kadın ve yetimlerin istasyona yakın yerleşim yerlerine yerleştirilmeleri, yolda yiyecek sağlanması ve fakirlere ücretsiz dağıtılmaları, yeni doğan bebeklerin ihtiyaçlarının karşılanması, yol güvenliğinin sağlanması, saldırganların tutuklanması ve yargılanması, göç edenlerden rüşvet kabul edenlerin ve kafiledeki kadınlara tecavüze yeltenenlerin derhal mahkemeye çıkarılmaları emredilmektedir.

Bütün alınan önlemlere rağmen, Ermenilerin yolculuğunun sorunsuz ve kolay olduğunu iddia etmek mümkün değildir. 90 yıl önceki Anadolu'nun yol koşullarında bunu beklemekte doğru değildir. Ancak şu denilebilir ki, aksaklıklar hükümetin aldığı önlemlere rağmen yaşanmıştır. Bunda görevli memurların ve muhafızların görevlerini kötüye kullanmalarının yanında güvenliğin sağlanamaması önemli rol oynamıştır. Özellikle bazı görevlilerin Ermenilerin hıyanetleri karşısında intikam hissetleriyle hareket ettikleri de raporlarda sıklıkla dile getirilmiştir. İşte yabancı misyonların raporlarını da genellikle bu olumsuzluklar işgal etmiştir. Fakat dikkat çekilmesi gereken husus, Osmanlı hükümetinin Ermenilere kötü muamele yapan görevli ve halk hakkında yürüttüğü şiddetli takiptir. Nitekim Kamuran Gürün'ün tespitlerine göre bu sebeple mahkemeye çıkarılanların toplam sayısı 1397 kişidir. Bu sayı 4 yıllık savaş boyunca daha da artmıştır. Buna karşılık Ermeni çetelerin saldırılarıyla hayatını kaybeden Ermenilerin kayıplarının birkaç misli Müslüman kaybından dolayı kimse mahkemeye çıkarılmamıştır.

Zorunlu göç sırasında olağanüstü zorluklar yaşandığı, binlerce kişinin salgın hastalıklardan yaşamını yitirdiği kesindir. Ancak bu kayıplar devletin savaş koşulları sebebiyle çaresiz kalmasındandır. Çünkü bütün yokluklara rağmen Ermenilerin zorunlu göçü için devlet milyonlarca kuruş harcamaktan çekinmemiştir. Tehcir uygulaması konusunda yaptığı doktora tezinde araştırmacı Bülent bakar, yapılan tahsisatı yıl yıl

belgelemiştir.⁴⁹ Halaçoğlu'nun İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinin 1915 yılı bütçesinden özetlediği rakamlara göre de kabilelerin gereksinimleri için Konya'ya 400.000, İzmit'e 150.000, Eskişehir'e 200.000, Adana'ya 300.000, Halep'e 300.000, Suriye'ye 100.000, Ankara'ya 300.000, Musul'a 500.000 kuruş olmak üzere toplam 2.250.000 kuruş ödenek ayırmıştır.⁵⁰

Yolculuk sırasında Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Konya, Halep, Diyarbakır, Birecik, Cizre gibi yerlerde kamplar kurulmuş, Sivas, Merzifon, Harput gibi yerlerde ara dinlenme istasyonları açılmıştır. Buralarda fırınlar, ambarlar, aşevleri, hastane ve yetimhaneler kurulmuştur. Misyonerlerin sevkıyat sırasında ve adı geçen merkezlere Ermenilere her türlü yardımı yapmalarına izin verilmiştir.⁵¹ Demiryolları ve su yollarının kullanılması özendirilmiştir. Kamplarda hayatı kolaylaştırmak için çadır kentler kurulması, zanaat faaliyetlerinin başlaması için tezgahlar yapılması, kamp yerlerinin verimli ve sulak yerlerden seçilmesi gibi pek çok önlem alınmıştır. Ayrıca hükümetin kaynaklarının yetersiz kaldığı durumlarda kamplarda Amerikan yardım kuruluşu American Committee For Armenian and Syrian Relief'in doğrudan faaliyette bulunmasına izin verilmiştir.

Bu alınan önlemler sayesinde kısmi kayıplara rağmen zorunlu göç ettirme başarı ile sonuçlanmıştır. Nitekim 14 Haziran 1917 tarihinde Amerikan misyoner kuruluşlarının yaptıkları yardımlar hakkında bilgi veren Dr. J.K. Marden, Şubat 1916 itibarıyla yardım edilen kişi sayısını 485.000 olarak vermektedir.⁵² Halep konsolosu J. J. Jackson ise tehcir bölgesinde 500.000 civarında Ermeni olduğunu kaydetmektedir.⁵³ Halbuki eldeki Osmanlı belgeleri tehcir edilenleri 438.758, yerlerine ulaşanları da 382.148 olarak vermektedir.⁵⁴ Demek ki, kendi inisiyatifi ile gidenler ve bölgedeki Ermenilerle birlikte tehcir bölgesindeki Ermeni sayısı hükümetin bilgisinin üzerindedir.

Bu rakamlar kabilelere yapılan saldırılar sonucu ölen Ermenilerin sayısının çok fazla olmadığını açıklıkla göstermektedir. Çünkü savaş öncesi Osmanlı Ermeni nüfusu üzerinden yapılan matematiksel hesaplamalar da Ermenilerin göçünü ve akıbetlerini makul bir şekilde açıklamaya olanak vermektedir. Şöyle ki: Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni nüfusu 1914 yılında Justin MacCarthy'ye göre 1.698.000'dir. Diğer kaynaklar ise 1.300.000 ile 1.700.000 arasında değişmektedir. 500 bin civarında kişi güneye sürgün edildiğine göre ve 350-450.000 kişi de gönüllü olarak Rusya ile birlikte Kafkasya'ya göç ettiğine göre 850-950.000 kişilik bir Ermeni kitlesinin hareketi kesin olarak

izlenebilmektedir.⁵⁵ Öte yandan en az 50-90.000 kişi İran'a⁵⁶, 5.000 kişi Mısır'a⁵⁷, 10.000 kişi ABD'ye⁵⁸, 50.000 kişi Yunanistan ve adalara ve en az 60.000 ki de diğer ülkelere göç etmiştir.

Öte yandan Batı Anadolu, Trakya, İzmir ve diğer yerlerdeki 300.000 Ermeni de hiç zorunlu göç uygulaması kapsamına girmemiştir.⁵⁹ Bu rakamlar göstermektedir ki, Anadolu'daki Ermeni sayısının azalmasını kayıp olarak yorumlamak doğru değildir. Salgın hastalıklardan kaynaklanan kayıplar sadece yollara dökülen Ermenileri değil Müslüman halkı da vurmuştur. Hastalıklardan en az etkilenmesi beklenen Osmanlı ordusunun kayıpları bile savaş boyunca 401.859 kişi olmuştur. Osmanlı ordusunda üç milyon kadar hastalık vakası kaydedilmiştir. Kaldı ki, misyonerlerin kontrolündeki Ermeni kampları da salgın hastalıkların yıkıcı etkisinden kurtulamamıştır. Almanya'nın Halep konsolosu Halep'te dizanteri ve tifodan günlük ölüm sayısının 40 kadar olduğunu kaydetmiştir. Tiflis'teki kamplarda günde 200 kişi salgın hastalıklara kurban verilmiştir.⁶⁰

1915-16 yıllarındaki büyük tehcir esnasında Ermenilerin kayıpları hakkında bir fikir edinmemize yardımcı olan başka veriler de 1918 sonrasında geri dönen Ermeniler sayesinde. Bilindiği gibi 22 Aralık 1918 günü çıkarılan dönüş kararnamesi ile Ermenilerin evlerine dönmelerine izin verilmiştir. Talat Paşa'nın geri dönüşü kolaylaştırmak için 2.000.000 liralık tahsisat ayırdığı da bilinmektedir.⁶¹ 1918 Aralık ayından itibaren dönüşlerin hızlanmasıyla tahsisat miktarı da artmış, Şubat 1919 tarihinde harcanan para 120.000.000 liraya yükselmiştir.⁶² Böylece 1919 Eylül ayında tahsisat belgelerine göre 210-220.000 Ermeni yurtlarına dönmüştür.⁶³ 1921 yılı başında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin Türkiye'de yaşadığı yerleri gösteren bir tabloya göre dönenlerle beraber Ermeni nüfusu 644.900 olarak verilmiştir.⁶⁴ Kuşkusuz bu rakamlara halen Suriye'de bulunanlar, Kafkasya'dan dönmeyi bekleyenler ve batı ülkelerine iltica edenler dahil değildir. 1919 yılında Paris Barış görüşmeleri sırasında orada bulunan Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonun açıkladığı rakamlarda halen 500.000 civarında Türkiyeli Ermeni'nin dönüş beklediğini göstermektedir.⁶⁵ İran'daki 40.000 Türk Ermenisi'nin halen yerlerinde olduğu da yine İran kaynaklarında belirtilmektedir. Fransa'ya giden 40.000 kadar Ermeni ile diğer ülkelere gidenler ilave edildiğinde 1.400.000 civarında bir Ermenin akıbetleri aydınlatılabilmektedir.⁶⁶

Sonuç yerine

20. yüzyılın üzerinde en çok spekülasyon yapılan olayının Ermenilerin savaş şartları gereği zorunlu geçici göç ettirmeleri olduğu açıktır. Bugün Türkiye'deki Ermeni sayısının 100.000'lerin altına düşmesinden hareketle, 1915 yılında Ermenilere soykırım veya etnik temizlik uygulandığını iddia etmek taraflı bir yaklaşımın ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bilinçli yapılıyorsa bu durum tarihin saptırılmasından başka bir şey değildir. Ermenilerin kayıpları hakkında savaş yıllarında 600 bin ile başlayan ve şimdilerde 1,5 milyon olarak telaffuz edilen rakamların ne yazık ki İngiliz Propaganda dairesinin işine soyunanların halen var olduğunu göstermektedir. Halbuki o dönemde propaganda işini askerlik görevi olarak değerlendiren ve Türkleri karalamak için "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere yapılan Muamele 1915-1916" adlı eseri yazdığını söyleyen Arnold Toynbee'nin ta kendisidir. Hatıralarında 1915 tehcirini savaş şartlarında yapılması gereken bir güvenlik olayı olarak değerlendirirken ve yazdığı eserin bir savaş propagandası olduğunu söyleyen de Toynbe'dir. Ancak Ermeni diaspora tarihçileri ve Türkiye'deki okuyucuları, en azından bu olay söz konusu olduğunda yeni ve doğru tarihi belgeler ortaya çıkabileceğine ihtimal vermemektedirler. Bu önyargılı tutum, tarafların tarihle yüzleşmesini ne yazık ki geciktirmektedir. Bin yıldır birlikte yaşayan ve savaş sırasında ve sonrasında karşılıklı olarak birbirlerini belirli sayıda katleden bu halkın diyalog arayışları da tarihin bu derece tahrif edilmesi sebebiyle sonuçsuz kalmaktadır. Diyalog kurmak ancak her iki tarafın da tarihleriyle yüzleşmesi ile mümkündür. Eğer ortak bir tarihi görüş yoksa, uzlaşmanın asgari şartı tarihe tekrar ve yan yana bakmak olmalıdır.

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK. 1992 yılında Birmingham Üniversitesi'nden doktora derecesini almıştır. 1993 yılından bugüne kadar Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat fakültesi Tarih Bölümünde öğretim üyesidir. Aynı zamanda 2003 yılından beri, Türk tarih Kurumu Ermeni Masası'nda araştırmacı olarak çalışmaktadır. Editör olarak "Osmanlı" adlı (12 cilt) Osmanlı Tarihi, "Türkler" adlı Türk tarihi (21 Cilt) ve "The Great Ottoman Turkish Civilization" adlı (4 cilt) eserlere imza atmıştır. En son olarak Türk Tarih Kurumu tarafından basılan "Ermeniler: Sürgün ve Göç" adlı eserin yazarları arasında yer almıştır. 50 civarında ulusal ve uluslar arası dergilerde yayınlanmış makalesi bulunmaktadır.

DİPNOTLAR

- ¹ Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, yay. Haz. Kemal Çiçek, Ankara, 2005, s. 35.
- ² Mehmet Ersan, "Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi", yay. haz. Erhan Afyoncu, Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, 2001, s. 1-8.
- ³ M. C. Şehabeddin Tekindağ, "İstanbul" maddesi, İA V/2, s. 1207'de 1473 yılında İstanbul Ermenilerini 756 kişi olarak vermektedir.
- ⁴ Nejat Göyünç, Ermeniler ve Türkler, haz. Kemal Çiçek, Ankara, 2005, s. 42.
- ⁵ Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 8. baskı, Giriş ve notlar: Gustav Hirschfeld, Berlin 1917, s. 34. Türkçe çeviri: Hayrullah Örs, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, İstanbul 1969, s. 35.
- ⁶ Rh. Y. G. Çark, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953.
- ⁷ A. R. Altınay, *Türk Mimarları*, İstanbul 1936 ve Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981.
- ⁸ Diğer hariciye mensubu Ermeniler için bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul 1999 ve Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene I, 1892-1922*, İstanbul 1950.
- ⁹ Bu üç şahıs ve diğerleri için bk. Rh. Y. G. Çark, *a.g.e.*, s. 88-106.
- ¹⁰ Reformların uygulanması hakkında bkz. Musa Şaşmaz, *British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara, 2000.
- ¹¹ Nakleden Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, 1856-1880*, türkçesi Şinasi Örel, Ankara, 1986, cilt 1, s. 29.
- ¹² Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001, s. 9-90.
- ¹³ Karaca, a. g.m., s. 14-15.
- ¹⁴ Karaca, a. g.m., s. 90.
- ¹⁵ Clair Price, "Mustapha Kemal and the Americans" *New York Times*, Current History (October, 1922), Vol XII, s116-125.
- ¹⁶ Ermenilerin diplomatik dokunulmazlık maskesinin arkasına sığınması ve gerçekleştirdikleri ilk siyasi eylemler için benim şu makaleme baş vurulabilir. Kemal Çiçek, *Amerikan Diasporasının Rolü*,
- ¹⁷ Clair Price, a.g.m., s. 118.
- ¹⁸ İlk Ermeni örgütlerin aydın kesim ve öğrenciler tarafından kurulması misyonerlerin yaydıkları düşünceleri açığa vurmaktadır. Mesela Protestan misyonerlerin Ermeni İncil Cemiyeti, Merzifon Küçük İhtilal Komitesi buna örnektir. Bkz. Esat Uras, *Ermeni Meselesi*, s. 153, 468.
- ¹⁹ Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s. 106-111.
- ²⁰ Bu dize, Prof. Dr. Bayram Kodaman'ın tercüme ettiği bir Ermeni şarkısından alınmıştır. Bkz. Bayram Kodaman, "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, haz. E. Afyoncu, İstanbul, 2001, s.91-104.
- ²¹ Bu suikast için bkz. Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebep Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, haz. E. Afyoncu, İstanbul, 2001, s. 115-132.

- ²² Topkantanın seyri ve alınan kararlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Washington Büyükelçisi Mavroyeni tarafından Amerikan Dışişleri Bakanlığına bir yazı ile bildirilerek protesto edilmişti. Bkz. NARA T-815. Roll 7, Mavroyeni'den Dışişleri Bakanlığına. 12 Kasım 1893.
- ²³ Haik Gazetesi, 1 ekim 1893. Numara 18, s. 280 ve 288. Detaylar için bkz. NARA T-815. Roll 7, Mavroyeni'den Dışişleri Bakanlığına. 20 Ekim 1893.
- ²⁴ Kodaman, Üç Ermeni Şarkısı, s.102.
- ²⁵ Halil Mentеше'nin Anıları....
- ²⁶ Hasan Babacan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, haz. E. Afyoncu, İsyambul, 2001, s. 133 vd.
- ²⁷ Bu itilafnamenin metni için bkz. Cemal Paşa, Hatırat, s....Ayrıca Bayur, aynı eser, c. II/III, s.169-177
- ²⁸ Antlaşmanın imzalanmasını müteakip Norveçli Binbaşı Nicolas Holf ve Hollandalı Westenenk genel müfettiş olarak seçilmişler, ancak savaşın başlaması üzerine ıslahat planını uygulamaya koyamadan Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bkz.Karaca, a.g.m., s. 84, dipnot 334.
- ²⁹ Roderic Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review*, Vol. 53, No. 3, (April, 1948), s. 505.
- ³⁰ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 464.
- ³¹ Bernard Lewis, Ortadoğu, İstanbul, 1996, s. 265.
- ³² BOA, BEO., 326758'den nakleden Ali Karaca, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915), Ermeni Meselesi Üzerine, s. 86.
- ³³ Bu düşüncenin temellerinin pek de yanlış olmadığı Cemal Paşa'nın anılarının satır aralarında açıklıkla görülebilmektedir. Cemal Paşa, Hatıralar: İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Savaşı Anıları, Tamamlayan ve Düzenleyen, Behcet Cemal, (yy) 1977, s. 438.
- ³⁴ Cemal Paşa, Hatırat, 1913-1922, Dersaadet, 1922, s. 274
- ³⁵ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek vs. Ermeniler, Sürgün ve Göç, Ankara, 2004, s. 62.
- ³⁶ Bu yazı için bkz. ATBD 81 (Aralık 1982), s.141-43. Belge No: 1830. Krş. Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 47. Krş: OBE, s.7.
- ³⁷ Aynı belge, s. 142.
- ³⁸ OBE, s.28'den naklen BOA. DH.ŞFR., nr.52/282.
- ³⁹ Katoliklerin sürülmemesi hakkında bkz. BOA. DH. ŞFR. Nr. 54/55, Nr.. 54-A/252,Nr. 55/292'den naklen OBE, s. 10. Talat Paşa'nın telgrafında "Katoliklerin sevk işleminin dışımda tutulması" istenmektedir. 23 Temmuz 1915. Belge No 173/2. Protestanlar hakkındaki belge No. 172/11, nakleden Sonyel, Ermeni Tehciri Belgeleri (ETB), Ankara, 1978, s.1,4.
- ⁴⁰ BOA.DH.ŞFR.Nr. 55/18, nr. 55/292, nr. 58/2.
- ⁴¹ BOA.DH.ŞFR.Nr. 55/19.
- ⁴² BOA. DH.ŞFR. Nr. 53/295., 54/287'den naklen OBE, s. 11.
- ⁴³ BOA. DH.ŞFR. Nr. 53/295.
- ⁴⁴ BOA.DH.ŞFR.Nr. 56/27
- ⁴⁵ BOA. DH.ŞFR. Nr. 53/303. OBE, s.40
- ⁴⁶ BOA. DH.ŞFR. Nr. 54/150, nr. 54/150, nr. 54/163. OBE, s.50-51. Talat Paşa'nın telgrafı No.170/12. Nakleden Sonyel, ETB, s.4.
- ⁴⁷ Komisyonun kurulması hakkında bkz. Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Van, 1990, s. 115-117.
- ⁴⁸ Atilla Şehirli, "Ermeni Tehciri", *Ermeni Araştırmaları I. Kongresi Bildirileri*, I, s. 19. OBE, s. 43, 323.
- ⁴⁹ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, s. 102-109.
- ⁵⁰ Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, s. 66-67. Krş. Bakar, a.g.t., s. 103.
- ⁵¹ 7 Ekim 1915 tarihinde sevk edilen Ermenilere yapılacak muamele hakkındaki 56 maddelik talimatname için bkz. Erdal Aydoğan, "Dâhiliye Nezâreti, Emniyet-i Ümûmiye Müdiriyeti'nin Ermeni Tehciri'yle İlgili 24 Eylül 1331 (1915) Tarihli Talimâtname'si ve Değerlendirilmesi," *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2003, I. Cilt, s. 233-240.
- ⁵² NARA RG 84 Box 19. No. 414. 14 Haziran 1917.
- ⁵³ NARA 867.48/271. Ek 310
- ⁵⁴ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001, s. 77.
- ⁵⁵ Kafkasya'daki bilgiler American Committe for Armenian and Syrian Relief tarafından 13 Eylül 1917 tarihinde yayınlanan beyannameden alınmıştır. Detaylar ve diğer veriler için Bkz. Özdemir, Çiçek vs. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, s. 91-92.
- ⁵⁶ Aynı eser, s. 108.

⁵⁷ Aynı eser, 96.

⁵⁸ Aynı eser, s. 165.

⁵⁹ Aynı eser, s. 94. s

⁶⁰ Aynı eser, s. 89 vd.

⁶¹ İstihbarat-ı Siyasiye-i Umumiye Mecmuası, İstanbul (10 Ağustos 1334) adet 135, s.22'den nakleden Bakar, a.g.t, s. 153.

⁶² Aynı tez, s. 171 vd.

⁶³ Aynı tez, s. 179.

⁶⁴ NARA T 1192 Roll 2 860J/395. Krş. Özdemir, Çiçek, vs. Ermeniler: Sürgün ve göç, s. 121-126.

⁶⁵ Özdemir, Çiçek, vs. Ermeniler: Sürgün ve göç, s. 133.

⁶⁶ Özdemir, Çiçek, vs. Ermeniler: Sürgün ve göç, s. 142-171.